

válásnak vagyunk a tanúi, de hangsúlytalan helyzetben megtalálható a zártabbá válás is (*kezedet, magos*). A váltótöví főnevek a második szótagban rendszerint rövid hangzóval fordulnak elő (*fonal, tehen*). Magánhangzó után és mássalhangzó előtt az *l* kiesik (*kúcs, ződ*), egyben pótlónyúlás következik be. Ennek ellentettje – intervokalikus helyzetben – az *l* kettőzése (*tökélletés, vasalló*), de kettőzést figyelhetünk meg a *c, cs, s, sz* esetében is, főként a birtokos személyjeles alakokban (*papuccsa, kakassa, bajússza*). Idősebbek és nők nyelvhasználatában esetenként erős teljes hasonulás tapasztalható – főként az *r+l* és *r+s* hangkapcsolatban (*nyess, pallag*), ugyanakkor viszont a *-val, -vel* rag *v*-je nem hasonul (*botval, késvel*). Feltűnő vonás a *d, l, n, t* palatalizált ejtése elsősorban *i* előtt (*gyinnye, szeretyi*), és ugyancsak sajátos a hangátvetés is (*débën 'bödön', csana 'csalán', tereny 'tenyér'* stb.).

3. A l a k t a n i j e l e n s é g e k. A *t* végű igék használatakor gyakori a felszólító módnak a jelentő módra tett hatása (*lássa, mégint it van; a jövődjüt nem tudhassa sënki*). A jelenség oka bizonyára az, hogy a felszólító alak jóval határozottabb jelentésű, márpedig a beszélő hathatósan akarja kifejezni magát. A kijelentő mód helyetti felszólító mód a kevésbé tudatos köznyelvi beszédben is gyakorta előfordul. Terjesztésében részesek azok is, akik utánzásból vagy gúnyból használják.

A birtokos személyragozásban a többes szám 3. személyű alak nemcsak kettős, hanem sok esetben hármass változatot is mutat (*fésűjök, onokájok, kertyék*). (Ma már természetesen gyakoribb a köznyelvi kettős megoldás.) Ugyancsak sajátos jelenség, hogy az egy szótagú *t* végű igék múlt idejét előhangzó nélkül képezik (*kötte, sütte*). A *fürödni, söpörni* típusú igék múlt ideje pedig így alakul: *fürdöttem, söpröttem*.

A névragozás terén nem sok gondot fordítanak a ragok végső mássalhangzójára, azaz gyakoriak a *-ho, -he, -hö, -bú, -bű, -tú, -tű* típusú megoldások (*asztalho, fijamutú*). Különösen érdekes (bár elég ritka) a felső- és túlzófok *let-* alakja (*letjobb, letésletszëbb*). A *-vá, -vé* határozórag – *v* nélküli formában és magas magánhangzós változatban – ma már ugyancsak ritkán jelentkezik (*madaré lett, túróé vá*), pedig az 50-es években még gyakori volt – mint ahogy a felsorolt hangtani és alaktani jelenségek többsége is.

FÜLÖP LAJOS

"Elnevezőke" (-óka, -őke)

Ha lenne ilyen szavunk, hogy "elnevezőke", vajon mit jelentene? Azt hiszem, természetesnek, nyelvszokásaink alapján jól értelmezhetőnek találnánk, ha ez például egy olyan társasjáték neve volna, amelyben az a cél, hogy megfelelő neveket osztogassunk ki különféle kitalált dolgok, lények számára, vagy kitaláljunk neveket ilyen-olyan nevetlen tárgyacskáknak. Ha ez dobozos társasjáték lenne, "Elnevezőke"

felíratáról meg is sejthetnénk a játék lényegét, s a dobozban levő pecsételőke, betűnyomó valószínűleg "címkézőke" nevet viselne, s mellette lenne "dobóka" is bizonyára. Jól megférne a "Fűzike" felíratú vagy a "Fonóka", "Szövőke" elnevezésű játékok – és játéktárgyak – között.

Az, hogy mai nyelvérzékünk alapján ilyesféle névadáson nemigen csodálkozunk, azt jelezheti, amiről itt szólni szeretnék: az *-óka*, *-őke* képzőnek jól körülhatárolódik mai nyelvünkben megnevezés-alkotó, köznévképző funkciója, különféle elnevezések létrehozásában (használati tárgyak, eszközök, szerszámok, játékok, műsorok, ill. tréfás megnevezések körében) betöltött szerepe, s ebben az elnevező funkcióban (vagy: ebben is) napjainkban is produktív. Behatárolhatók azok a nyelvhasználati körök is, meg-megadhatók azok a grammatikai körülmények is, amelyekben ez az életképesség megmutatkozik; előzmények és szinonímák is látszanak.

Úgy látszik, elsősorban ott van szükség erre a képzőre, ill. szóalkotásmódra, ahol valaminek nevet, elnevezést, címet kell találni. Vagy azért, mert új dolog, s még nincs neve, vagy olyan kicsi eszköz, alkatrész, hogy neve sincs talán; vagy pedig arról van szó, hogy valaminek hiába van neve, mert túl komoly vagy szakmai az a szó, nem jut eszünkbe, vagy nem is ismerjük, vagy egyszerűen csak kényelmesebb, hangulatosabb, derűs kedvünkhöz vagy szűk kis társaságunkhoz jobban illik, ha "alkotunk" egy megfelelő szócskát.

E két kör látszólag a nyelvhasználatban távolabbra esik egymástól. Hiszen az elsőnek említett esetben a tárgyak valamiféle hivatalos elnevezés, tudatos névkeresés, névadási "tevékenység" folyamán kapnak nevet, s ez a név – többnyire árunév – azután hivatalos kereskedelmi listákon, számlákon szerepel. A másik esetben pedig inkább játszi, tréfás megnevezésről, olykor spontán szóalkotásról, alkalmi vagy egyszeri, családi vagy akár egyéni szóhasználatról van szó. A közös vonás e két körben a névadási, elnevezési szándék, a valamilyen új szó kitalálásának, megtalálásának igénye. Ezenkívül azért többnyire közös a kedveskedő, játszi szóhangulat is. A kicsinyítő képző közvetíti ezt, s az adott szerepkörök jól ki is aknázzák. (A bizalmas nyelvhasználati körben, spontán szóalakításoknál ez nem is szorul magyarázatra; az árunevek, eszköznevek körében abból adódik – nem véletlenül, a kicsinyítés eredeti funkciójától nem függetlenül –, hogy jobbra kisméretű használati tárgyokról van szó, vagy pedig gyerekekkel kapcsolatos dolgokról és játékokról, – s reklámnak se rossz a kedves, játékos hangulatú szó. A növénynevek, madárnevek, bogárnevek között elég sok ilyen alakulású szó van, itt a kicsinységre, kedves apróságra utaló és becéző hatást is elbíró megnevező forma szintén természetes, s egyúttal megkülönböztető forma is némelykor, elkülöníti a hasonlók közül a kisebbet.)

Mindez összeér a képző máig húzóó s talán újra megerősödni is látszó produktivitásának mai nyelvi tettenérhetőségében, minthogy mind a (köz)névadási szükséglet és az elnevezésalkotásra is igényt tartó tudatosabb nyelvhasználat, mind a tréfás szóhasználat (a játszi szóalkotási kedvtől az egyéni szófacsarási hajlamig) olyan ok és motívum, mely a képzőproduktivitás megmaradásának irányába hat.

Lássunk példákat! A ma is használatos, de régebbi vagy legalábbis megállapodott (szótárzott) szavakkal indítva a sort (jelentésüket csak jelzem): *nyalóka* (a pálcikás cukorka); *hajtóka* (kabát, zakó gallérja, ujjának, aljának visszahajtott része, zsebpapírt, paroli); *szívóka* 'szipóka' stb.; *szipóka* (egyes rovarok szájszerve); *fúvóka* (a fúvós hangszere, hívják *szopóká*-nak is); *tolóka* (a retesz vagy annak eltolódó vasnyelve); *állóka* és *járóka* (az állni meg a járni tanuló gyerekek rácsos-hálós-gurulós "bútorai"); *ülőke*; *libikóka* (mérleghinta, meg a barázdabillegető egyik népi neve); *mondóka* stb.

A népnyelv is ismert és ismer több ilyen szót. Eszköznevként például: *tróka*, *celőke*, *palóka*; a *tolóka* nemcsak a nagykapu fából való elreteszelője (és nem is csak a lakótelepi rigli), hanem nevezhetnek így bármely eszközt, amit tolni szoktak, hívznak így targoncát, talicskát, fiókot (l. MTSz.); a *szipóka*, *szopóka* lehet csöves bádóg ivóedény neve is, meg a dohányzók (pipa, cigaretta) "szipkája" is; a *fejőke* a fejőszék stb. Társas (munkás és mulatságos) együttlétek elnevezése pl. *fonóka*, *fosztóka*. Tréfás népi megnevezések, a láb, fül, szem játszi népi nevei: *járóka* (ez lehet a lejárnivalók, a komissiók neve is), *hallóka*, *látóka* (ÚMTSz.). Eszköznevként a *látóka* 'kémlődlyuk (a fazekaskemencén)', meg 'tükör' és a búcsúban kapható, újra és újra összerázható és mindig más színes képet mutató játékkaleidoszkóp neve is (uo.).

A legújabb *-óka*, *-őke* végű szóalkotások a szókincs mozgékony rétegeiből valók. Részben azért már általánosult használatúak, részben meg átmeneti jellegűek és periférikusak (akár azért, mert ritkább használatú tárgyak, szakmához kötődő eszközök, nem túl ismert áruk nevei vagy főként a gyerekek életéhez kötődő tárgyak, akár azért, mert játszi képződmények, alkalmi használatúak).

A *mászóka* a játszótéren áll, többnyire fémcsőből való létraféle vagy ilyenek hálózata; a *hordóka* műanyag (vagy vászon) babacipelő alkalmatlanság; a *szopóka* cumisüvegre való cucli (l. ÉKSz. is), az *ütőke* labdaütő (ping-pong és tollas), az *úszóka* az úszni tanulókat segíti. A mai (s talán a városi) gyerekek kaleidoszkópja inkább *nézőke* mint *látóka* (s *nézőke* a lakótelepi kulcslyuk kukucskálója is, meg a játékperiszkóp, játékmikroszkóp ablaka is). A gyerekek további elnevezéseket maguk is alkotnak, s egyéni szóhasználatuk olykor összezsengenek. Ilyen alkalmi vagy szűkebb körű szóhasználat példái: *húzóka* (húzos játék); *lejáróka* (lejtős parki ösvény, vö. *járóka* 'az iskolapadok közötti átjáró' – ÚMTSz.); *számolóka* (zsebszámológép); *fogóka* (buszok ülésének kapaszkodója); *nyitóka* (konzerv- és üvegnyitó) stb. Az efféle szóalkotások ismeretében, ezekhez talán tudatosan is idomulva jöhetett létre a kirakodóvásárok (fonni, szőni tanító) játékaiknak elnevezése: *Fonóka*, *Szövőke*, vö. (-*ike* képzővel:) *Fűzike* (dobozos gyöngyfűző). S van egy új sport- (vagy gyógy)eszköz, mely göröngyökön járással pihenteti állítólag a talpat, a neve (nagy betűkkel a dobozán is): *Tipróka*.

A diáknyelv szavaként jelenik meg a *rághatóka* 'radír', *előke* 'iskolaköpeny', vö. *racska*; *cerka*; *pótká* 'pótvizsga'; *hegyka* 'ceruzahegyező' stb. (TÓTH KORNÉLIA, A sárbogárdi diáknyelv szótára. MCsD. 46 [1990]). A jassznyelv kifejezéseiként jegyezték le pl. a *gondolkodóka* 'ész', *beszélőke* 'száj' szavakat (SZÜTS LÁSZLÓ: NytudÉrt. 58 [1967]: 310–2), l. még *alvóka*, *evőke* ("De jó *evőkéd* van!"), *látóka*-félék a népnyelvi lejegyzésekből, argó szóként pl. a *nyalóka* (*nyalcsi*) szót az eddigittől eltérő

jelentésben: 'heroin' (FAZAKAS ISTVÁN, Jasszok, zsarók, cafkavágók. Bp., 1991), l. még másik jelentését is: 'ragasztós hátú kis reklámcédula' (ÉKSz.). A különféle szakmáknak is megvannak a maguk (többnyire kisméretű) tárgyai, eszközei, melyeket *-óka, -őke* végű elnevezésekkel – vagy azokkal is – szoktak illetni. Hol hivatalosan, hol játékos kedvvel. A *fűvóka* újabb (szótárazott) műszaki jelentései: 'a gázcső összeszűkülő része', 'szórófej', 'porlasztó', 'sugárhajtóműnek a gázszugárt kibocsátó nyílása'. A *hajtóka* a vasutasnyelvben: 'kézi hajtású hajtány'. – A vízvezetékszerelők csak *nyitóká*-nak és *csukóká*-nak nevezik mindazt a kallantyút, amely kinyithatja vagy elzárhatja a vizek útját; a logarléc használóinak a *logar* elmozduló része a *tolóka* (az ÉKSz. is felvette ezt a jelentést); a tájképfestők mozgatható kis fémkerete, képkeresője: *nézőke*; a cipzárjavítók így hívják a cipzárak kiálló, le-leszakadó részét: *húzóka*, stb.

Az említett szavak körében is megfigyelhető, hogy ugyanaz a származék (pl. *nézőke, tolóka, járóka*) nyelvünk több rétegében is megjelenik, más-más jelentésekkel, s egy-egy ilyen szónak a nyelvi rétegződéstől függetlenül is lehet több alkalmi vagy állandó jelentése. Tehát egy *-óka, -őke* végű szavunk többnyire nem csupán egyetlen példáját képviseli az ilyen módon alakult szavainknak. A már említett példák mellé hadd sorakozzon még egy: a *fűjóka* (a már jelzett jelentésen kívül) másféle gyermeknyelvi szóként is ismert: 'trombita' jelentésben (GÓSY MÁRIA: NytudÉrt. 119 [1984]: 54, 57); a népnyelvben pedig lehet még a *fűjóka* 'szalalkáli' is, 'kelttészta' is, 'násdíp' is (ÚMTSz.).

Érdeemes lenne kitekinteni (részletesen is) a növények, madarak stb. hasonló módon alakult elnevezéseire, mivel mind a népi elnevezések, mind műszavak között szép számmal vannak *-óka, -őke* végűek. E nevek mindenképpen rámutatnak arra, hogy elnevezésekben az efféle szóalkotásmód szokásos, s e nevek közre is játszhattak e szóalkotásmód produktív voltának fennmaradásában. Néhány (igei alapú) növényneveink: *csengőke, ütőke, csúszóka, lengőke, folyóka, kúszóka, szövőke, szopóka, szipóka, hízóka, rezgőke* stb. (CSAPODY–PRIESZTER, Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966). Hasonló szerkesztésű madárneveink például: *szántóka, gyurgyóka, nincsőke, pipőke, bugybóka, kukóka* stb. (KISS JENŐ, Magyar madárnevek. Bp., 1984. – Az *-óka* képző madárnevekbeli gyakoriságáról is, 214k.).

Az eddig emlegetett *-óka, -őke* végződésű szavak (nagy többségükben) igei alapszót tartalmaznak. A származék jelentése az igével kifejezett cselekvéshez kapcsolódik, azt segíti elő, annak eszköze, tárgya, eredménye stb. Az *-óka, -őke* olyan képzőbokor lehet e szavakban, mely igei alaphoz járuló köznévképzőként funkcionál, elnevezéseket (főként tárgyneveket, eszközneveket) alkot. A származékban voltaképpen a folyamatos melléknévi igenév szerepel, az *-ó, -ő* igenévképzővel; így az igenév + *-ka, -ke* (képző) tagolás is jogos lehetne, hiszen az igenévképző maga is lehet főnévképző, és gyakorta eszköznévképző funkcióban áll (l. *seprő, ásó, csengő*). Éppen a névalkotás, eszköznévképzés lehetett azonban az a funkció, mely kölcsönös erősítést kívánt: az *-ó, -ő* és a *-ka, -ke* összekapcsolódva, képzőbokorként alkalmas lehetett erre. A viszony tehát nem *lapát : lapátka, ásó : ásóka, vödör : vödörke* típusú, ahol a gyakori (névszói) alapszóhoz járul alkalmadtán a kicsinyítő képző. A *nézőke, tróka, folyóka* nem a *néző, tró, folyó* (kicsinyítő) képzős alakja, hanem *néz, ír, folyik*

igékkel kapcsolatos dolgot nevez meg új lexikális egységként az alapszóhoz tett *-óka*, *-őke* képzőbokkal. Vö. *csüngőke* (növénynév a *csüng* igéből) de *csengőcske* kicsinyítőszármazék a *csengő* főnévből, l. még szintén *-cska*, *-cske* képzővel a kicsinyítésben: *folyócska*, *trócska*, *manócska*, *erdőcske* stb. – D. BARTHA KATALINNÁL (A magyar szóképzés története. 114, 129) képzőbokorként a játszi képzők közt szerepel az *-óka*, *-őke* (a *hallóka*, *járóka*-féle példákkal), s a *-ka*, *-ke* denominális képzőnél említi külön csoportban a melléknévi igenévi alapúakat, eszközneveket (*nyalóka*, *szopóka*, *fosztóka* példákkal). A MMNYR. termékeny, de ritka képzőként tárgyalja az *-óka*, *-őke* képzőbokról, *mosóka*, *beszélőke*, *nézőke* példák nyomán.

A kicsinyítés vagy becézés (kedveskedés, tréfálkozás) motívuma nem tűnik el ebben az esetben sem a *-ka*, *-ke* képzőbokorba vonódása során. Az így elnevezett – elnevezhető – dolgok körében, jellemző tulajdonságaiban is megmutatkozik ez, másrészt meg maga a *-ka*, *-ke* képző is alkot neveket, elnevezéseket (az *-ika*, *-ike* képzőbokorban is gyakran), pl. *fűzike* (madárnév, növénynév), l. még a növénynevek köréből: *bodorka*, *fodorka*, *boglárka* (lepkenév és növénynév), *mihálka* (~*mihóka*) 'csemegebaraboly'. Ide kívánczik HAJDÚ MIHÁLYNAK az a megállapítása, hogy az *-óka*, *-őke* a becézőnevekben (a képző játszi jellegének megfelelően) a közszavakhoz hasonló névváltozatokat alkot (*Boróka*; *Pityóka*), és széles körben elterjedt a használata (Magyar becézőnevek. Bp., 1974. 112). – A legújabb alakulások közül l. *Gyurmóka*, *Nátika* (játék- ill. gyógyszernév); *kavarka* (színes italkeverő pálcikák készletének áruneve); *Tátika* (az ismert utánozó gyermekmúsor címe).

GALLASY MAGDOLNA

Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről

1. A nők megnevezéseinek, köztük az asszonyneveknek a nyelvtörténeti vonatkozásaival SZABÓ T. ATTILA több alapvető tanulmányában, cikkében foglalkozott (Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 48–54, 308–17; Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 245–9). Megállapításaira hivatkoztak abban a széleskörű nyelvhelyességi vitában, amely az asszonynévhasználat körül a magyar nyelvtudományban és rajta kívül is a hatvanas évek végén folyt. Hogy mégis szükségesnek látom e kérdésre – nem nyelvhelyességi, hanem kizárólag névtörténeti szempontból – visszatérni, annak az oka, hogy az SzT. e tekintetben is páratlanul gazdag adatanyaga és adatközlési módja az erdélyi régiségbeli asszonynevek vizsgálatának további elmélyítésére nyújt lehetőséget. A különböző fajta összeírások névlistáival szemben az SzT. szövegbeágyazott adatanyagot kínál (persze fáradtságosabb anyaggyűjtéssel), s így nemcsak magukat a névformákat, hanem használatuk feltételeit, körülményeit is vizsgálni lehet, s ez – mint alább látni fogjuk – e névformák keletkezésének, szerepének és társadalmi vonatkozásainak a megítéléséhez is nélkülözhetetlen